

az európai történelemben és emlékezetben

Az 1939-es Hitler-Sztálin-paktum

Az 1939. augusztus 23-ról 24-re virradó éjjel Moszkvában a német birodalmi külügyminiszter, Joachim von Ribbentrop és a szovjet külügyi népbiztos, Vjacseszlav Molotov által Sztálin jelenlétében aláírt meg nem támadási szerződés a titkos záradékkal a 20. század azon történelmi eseményei közé tartozik, amelyek politikai, ideológiai és emlékezetkulturális szempontból feltehetőleg a leginkább messzemenő következményekkel bírtak. Egyetlen más kétoldalú egyezmény nem befolyásolta több ország, nemzet és kisebbség sorsát Európában, mindenképp Kelet-Közép-Európában, mint a Hitler-Sztálin-paktum.

A diplomáciatörténetben a paktumot a második világháború szükségszerű, ha nem is egyetlen és elégséges előfeltételének tartják, mert csak egy keleti szovjet front veszélyének elhárítása tette lehetővé Hitler „Harmadik Birodalma” számára a gyors győzelmet Lengyelország felett 1939-ben, majd Franciaország és a Benelux államok felett 1940-ben. Ideológiatörténeti szempontból a kerek két évig fennálló de facto-szövetség a nemzeti szocializmus és a sztálinizmus között az európai baloldalon belüli szakadék elmélyítését eredményezte, a munkásmozgalom végérvényes kettészakadását. A paktummal veszi kezdetét a totalitarizmus-elmélet kialakulása is, ami aztán a hidegháború ideológiai frontvonalát is kijelöli.

Egy ilyen mélyreható politikai esemény, amely először Kelet-Közép-Európából osztott fel nagy területeket német és szovjet befolyási övezetekre, a háború után pedig Észtországtól Romániáig tett egész országokat a Szovjetunió biztonságpolitikai védősávjává, nem maradt következmények nélkül Kelet-Közép-Európa társadalmának emlékezet-kultúrájában. Mert különösen a régióknak azokban az államaiban, amelyeket már 1939-41-ben közvetlenül érintett a Hitler-Sztálin-paktum, és amelyek 1945 után másokkal együtt a vasfüggöny keleti felén találták magukat, nem csak úgy értelmezték a Vörös Hadsereg előrenyomulását, mint a náci Németországtól való felszabadulást, és nem csak így emlékeznek rá. A kommunista rendszer megszilárdulását – a népköztársaságok kormányainak közjátékával – Kelet-Közép-Európa legtöbb államának társadalma úgy élte meg, mint a barna diktatúrának vörös diktatúrával való felváltását. Nem véletlenül adta Erwin Oberländer és Rolf Ahmann 1989-ben megjelent, és a Hitler-Sztálin-paktumnak a Németország és a Szovjetunió közti régióra gyakorolt következményeit vizsgáló könyvének – 50 évvel a paktum 1939-es aláírása után – ezt a kérdést címmel: „Kelet-Közép-Európa vége?” A kérdésnek az a feltevés szolgál alapul, hogy ennek a történelmi régióknak az államai és társadalmi

valami speciális sajátossággal bírnak, ami 1939 és 1945 után drasztikus beavatkozásoknak lett kitéve. Az állami szuverenitásnak a „Harmadik Birodalom” és a Szovjetunió általi megszállás vagy annektálás valamint a Varsói Szerződésbe való bekebelezés révén való közismert teljes vagy részleges elvesztése mellett érdemes a lakosság felől is szemlélni a történeteket, azt a dimenziót is tekintetbe venni.

A második világháborúban a holokauszt elpusztította azokat a zsidó közösségeket, amelyek sokféleképpen rányomták bélyegüket Kelet-Közép-Európa sajátos textúrájára. Ugyanígy jellemző volt a német lakosság részaránya, amely a háború végén a menekülés és közvetlenül a háborút követő időben az elűzetés révén veszett ki ebből a régióból. A háború, a megszálló rendszerek gyakorlata valamint a háború utáni területi rendezések nem utolsó sorban a balti, a szláv, a finnugor és a román nyelvű nemzeteket érintették, tették ki ebben a történelmi régióban tömeggyilkosságoknak, elűzetésnek és deportálásnak. Már a politikai emigrációban és különösen a lengyel és a balti disszidensek illegális sajtójában tárgyalták a Hitler-Sztálin-paktumot az elvesztett szuverenitás összefüggésében – olyan vita volt ez, ami a Gorbacsov-féle peresztrojka politikai enyhülésének időszaka óta kezdett nagyobb és nyíltan látható formát ölteni. Ekkor kezdték nemzetközi jogi és történelmi érvekkel követelni a Hitler-Sztálin-paktum következményeinek kiküszöbölését, Kelet-Közép-Európa két világháború közti államrendjének helyreállítása céljával.

A Hitler-Sztálin-paktum értelmezései a történelemkönyvekben

A háború „elszabadulásának” folyamatát („Entfesselung des Krieges”) egy dokumentumkötetből, monográfiákból és tanulmányokból álló sorozatban a legapróbb részletekig feltárták és taglalták. Az 1939. szeptember 1-ig tartó időszak tényeinek, motívumainak, erőviszonyainak és szerződésinek elemzésében a Hitler-Sztálin-paktum kiemelkedő szerepet játszik mint a „Harmadik Birodalom” és a Szovjetunió részben konvergáló, részben egymás ellen ható érdekeinek és stratégiáinak csomópontja. A kutatás központi kérdése évtizedeken át az maradt, hogyan kerülhetett sor 1939 augusztusában a látványos meg nem támadási szerződésre két olyan állam között, amely a másik szerződő fél ideológiáját azt megelőzően a legnagyobb propaganda felhajtással „a tőkének a dolgozó tömegekkel szembeni legdurvább támadásaként”, ill. „zsidó-nemzetközi bolszevizmusként” és „az emberi rombolóöszön megtestesüléseként” szidalmazta.

A Hitler-Sztálin-paktum eredetével kapcsolatban a történettudományban egészen az 1970-es évekig az a magyarázóeséma dominált, amely általában a totalitarizmus-elmélethez kapcsolódott, és külpolitikai vonatkozásban tisztán a diplomáciatörténetre korlátozódott. Az érvelés alapját Németországnak és a Szovjetunióknak a két háború között revizionista hatalmakként elfoglalt helyzetére való hivatkozás képezte. Berlin és Moszkva közös érdeke, hogy az első világháborúban és az 1918-es breszt-litovszki, ill. az 1919-es versailles-i békeszerződés nyomán elveszített területeit valamint a nagyhatalmi státuszát politikai, gazdasági és katonai téren visszaszerezze, strukturális affinitáshoz vezetett a két állam között. Az ideológiai összeférhetlenségek egyfelől a demokratikus Weimari Köztársaság és a nemzetiszocialista „Harmadik Birodalom”, másfelől a kommunista Szovjetunió között háttérbe szorultak egy német-szovjet összefogás előnyei mögött.

Ennek a magyarázóesémának fontos elemei az 1922-es Rapallo-egyezmény és az 1926-os berlini egyezmény, amelynek során a két állam kölcsönösen elismerte egymást, felvették a diplomáciai kapcsolatokat, és széleskörű katonai és gazdasági együttműködésben egyeztek meg. A bilaterális kapcsolatoknak ez a „realisztikus” elemzése módszertanilag a hagyományos diplomáciatörténet nyomdokain haladva megjelölte a domináns szereplőket, a világos érdekeket és ezek közeledését, olyannyira, hogy a Hitler-Sztálin-paktum az eddigiekből egyenesen következő eseménynek tűnik.

A szovjetrendszer elemzésében az 50-es évektől irányadó totalitarizmus-elmélettel összhangban a külpolitikában is a vezéralakokat vizsgálták kiemelten „világnézeti mozzanatokkal” egyetemben. Ezek a szerzők Hitler, Lenin és Sztálin korábbi megnyilvánulásait idézték sokszor a későbbi nemzetiszocialista és szovjet külpolitika kizárólagos alapjaként.

Az 1980-as években felelevenítették a német-szovjet kapcsolatoknak ezt a magyarázóesémáját a német történészvitában (Historikerstreit) Ernst Nolte érvelésében. Eszerint a nagy embercsoportok megsemmisítésére irányuló nemzetiszocialista gondolat csak a bolsevik osztályharc imitációja volt, válasz a Németországot a Szovjetunió részéről érő fenyegetésre.

Ez a tézis, akárcsak az 1990-es években megfogalmazott tétel, miszerint a „Harmadik Birodalomnak” a Szovjetunió elleni háborúja preventív háború lett volna, a mindenképp Oroszországban, Belaruszban és Ukrajnában való időnkénti alkalmi felbukkanását figyelmen kívül hagyva, megcáfoltnak tekinthető.

A második magyarázóeséma a Hitler-Sztálin-paktum keletkezéstörténetére általában az egyszerű válaszok elutasításával tűnik ki. Az első megközelítés – különösen a Berlin és Moszkva revizionizmusára vonatkozó – premissza teljes elvetése nélkül számos szerző utal az érvelés gyenge pontjaira: hogy teleologikus jellegű, 1939 augusztusáról visszatekintve, azt magyarázandó épül fel, a nemzetközi szinten túl kevés szereplőt vesz tekintetbe, és módszertanilag túlságosan a hagyományos diplomáciatörténetben gyökerezik.

A történetírásnak a Hitler-Sztálin-paktum esetében alapvetően azzal a problémával kell megküzdenie, hogy a források a legfontosabb szereplők vonatkozásában nagyon aránytanul voltak és vannak adva.

Míg az aktákat a brit, a francia és a német oldalról a központi személyek naplóival, emlékezéseivel stb. kiegészítve egyre nagyobb számban adják ki, a szovjet oldalról a legutóbbi időkig ezt nem lehetett elmondani. A szovjet történetírás is kitarított egészen a peresztrojka idejéig a Hitler-Sztálin-paktum egy kanonizált ábrázolása mellett, ahogy ezt még a 30-as évek végén kialakították, és attól kezdve lényegében már csak továbbörökítették.

Ennek az érvelésnek a magvát a titkos záradék meglétének tagadása képezte, úgyhogy a paktumot mint békés szándékú megnehtámadási szerződést lehetett Moszkva oldaláról beállítani, amibe egyébként a Szovjetuniót a nyugati hatalmak szűkebbül *appeasement*-politikája hajszolta bele. Sztálinnak így kellett „időt nyernie”, hogy fel tudjon készülni a küszöbön álló német támadásra – mégpedig sikeresen, ahogy ezt a „Nagy Honvédő Háborúban aratott győzelem” is bizonyítja.

A forráshelyzet javulását a nyugati történetírás – még ha, mint Reinhold H. Weber tanulmánya a Hitler-Sztálin-paktum keletkezéstörténetéről, lényegében még mindig diplomáciatörténet maradt is – átfogó, multiperspektívikus szintézisek kialakítására használta. Berlin és Moszkva mellett itt szisztematikusan elemzik Párizst és Londont, néhány hozzájuk közelálló revízió-ellenes kelet-közép-európai államot, mint Lengyelország és Románia valamint esetenként a revizionista Olaszországot és Magyarországot is.

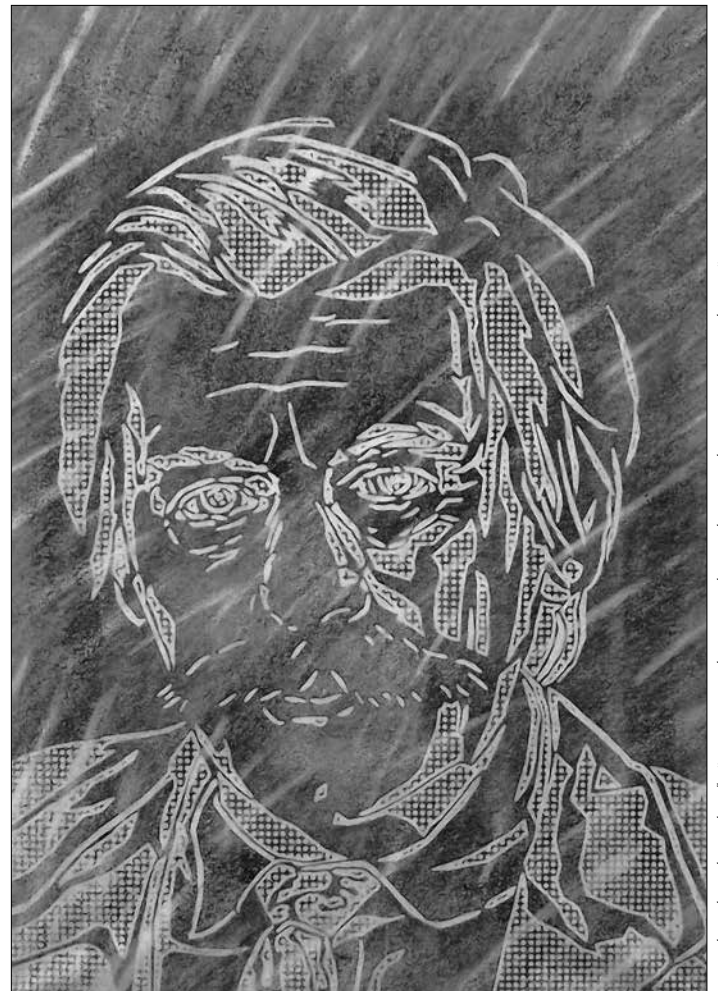
Különösen a Hitler-Sztálin-paktum aláírásának 50. évfordulója körül, 1989-ben jelent meg számos gyűjteményes kötet, amelyben a következmények síkján az aláíró államok és a nagyhatalmak mellett minden kelet-közép-európai állam elemzésére kitértek. Érdemes kiemelni ebben a kontextusban a címében Kelet-Közép-Európa végére kérdező gyűjteményes kötetet, amelynek koncepciója Rolf Ahmann-nak a Hitler-Sztálin-paktum még-megnehtámadási vagy megtámadási paktum jellegét vizsgáló előmunkálatain alapul.

A „Harmadik Birodalom” valamint a Szovjetunió külpolitikai aspektusaira irányuló nyugati kutatás meríteni tudott továbbá társadalom- és gazdaságtörténeti impulzusokból valamint a nemzetiszocialista politikai rendszerről szóló tanulmányokból. Ezen a területen a nemzetiszocialista uralmi rendszernek poliarchiaként való jellemzése vált elfogadottá, amely rendszerben különböző cselekvők csoportjai versengtek azért, hogy Adolf Hitlernél érvényre tudják juttatni az elképzeléseiket. A releváns szereplők körének ez a kiszélesítése a külpolitikai programok megfogalmazásában és keresztülvitelében szisztematikusan úgy

fogható fel, mint a bel- és külpolitika összefüggése ezek diplomáciai, katonai valamint külgazdasági és külföldi kulturális síkjain. Kifejezetten sokat merített a náci Németországgal kapcsolatos ismeretek említett gazdagodásából Bianka Pietrow tanulmánya a „Harmadik Birodalom”-ról az 1933 és 1941 közötti szovjet külpolitikában.

Implicite úgy állítja be Pietrow a 30-as évek szovjet politikai rendszerét mint poliarchiát, továbbá rákérdez a külpolitikai cselekvés belpolitikai determinálóira, valamint a biztonság változó felfogására a Komintern és a Kreml fasizmus- és imperializmus-értelmezésével a háttérben.

Ennek a második magyarázóesémának a központi témája a kollektív biztonság rendszere és ennek hanyatlása a 30-as években. Már a nemzeti-socialista hatalomátvétel előtt érezhető volt, hogy Kelet-Közép-Európa revizionizmus-ellenes államai nem támaszkodhattak korlátlanul szövetségeikre, Angliára és Franciaországra, hogy London és Párizs a háború utáni területi rend egy korlátozott revíziójával semmi szubsztanciálisat nem tudtak vagy akartak szembeállítani. Miközben Franciaország – elsáncolva magát a Maginot-vonal mögé – katonailag nem tudta alátámasztani a maga revízió-ellenes vonalát, az angol külpolitika az európai nagyhatalmak közti general settlement-nek nevezett egyetértésre bázisozott a Szovjetunió kizárásával. Ennek a Németországgal szembeni *appeasement*-politikának a döntő dátumai a Rajna-vidék remilitarizálása volt 1936-ban, valamint az 1938-as év, amikor először Ausztriát csatolták hozzá a Német Birodalomhoz, majd ugyanígy jártak el a szudétánemet területekkel London, Párizs és Róma jóváhagyásával a müncheni egyezményben,

RAJK LÁSZLÓ: HIÁNYZÓ HŐSÖK – KARIG SÁRA, SZABÓ MIKLÓS, DONÁTH FERENC, LITVÁN GYÖRGY

mielőtt Csehszlovákiát Hitler ígéretei ellenére végérvényesen szétverték volna.

Az 1939-es Hitler-Sztálin-paktum közvetlen keletkezéstörténete számára a történetírásban azok a kérdések vezették a kutatásokat, hogy kitől indult a kezdeményezés, milyen motivációk indították, mozgatták és vitték végig a tárgyalásokat, és hogy az aláíró országok közül melyik húzott rövid vagy középtávon nagyobb hasznot az egyezményből, ill. melyiknek származott kára belőle. Legkésebb az 1990 körüli publikációs hullám idejére kialakult erről egy konszenzus, amit a későbbi publikációk már nem kérdőjeleztek meg alapjaiban. Ehhez szignifikánsan hozzájárultak orosz történetészek is, akik a peresztrojka-idők óta különösen a paktum létrejöttét, a német-szovjet szövetség 1939 és 1941 közötti két évét elemezték, valamint Sztálin szerepét a szovjet haderő megsemmisítő vereségében a „Barbarossa-terv” első hónapjaiban. E tanulmányok jelentős része olvasható németül is.

Nem vitás, hogy a német és a szovjet oldal egyaránt kereste 1939 tavaszától a minél több óvatosan tapogatózó diplomáciai kontaktust. Ezekről függetlenül fennmaradtak más alternatív stratégiák megintcsak mindkét részről, például német tárgyalási kísérletek Angliával és Lengyelországgal, vagy angol-francia-szovjet egyezkedő tárgyalások még egészen 1939 augusztusáig. Nem tudta elfogadtatni magát Ingeborg Fleischhauernek az a tézise, mely szerint hagyományosan oroszbarát és az ellenálláshoz közelálló körök a külügyben próbálták meg a Hitler-Sztálin-paktumot előkészítő tárgyalásokkal a legrosszabbat, a „Harmadik Birodalomnak” a Szovjetunióval vívott háborúját megakadályozni.

Hasonlóképpen vitán felül áll a paktumhoz fűződő német és szovjet motívumok megítélése, amit már nem a hosszú hagyományokban vagy két totalitárius rendszer ideológiai kompatibilitásában

keresnek. Ehelyett inkább a paktum irányában tett közeledés kimenetelének nyitottságát hangsúlyozzák egyfelől, másfelől a belpolitikai és biztonságpolitikai feltételeket a szovjet oldalról az 1938-as „nagy tisztogatások” után nem utolsósorban a Vörös Hadsereg tisztikarának soraiban. A szovjet haderő csekély támadópotenciáljára való hivatkozással ezek után a tisztogatások után az ún. jégtörő-vitában sikerült meggyőzően cáfolni a preventív háborús tézis egy változatát, amely szerint a Szovjetunió elleni 1941-es támadás a Vörös Hadsereg közvetlenül küszöbön álló támadását volt hivatva megelőzni.

Ezt a főként az angol nyelvű kutatásban zajlott vitát Vladimir B. Rezun váltotta ki, a szovjet titkosszolgálatnak egy 1978-ban nyugatra menekült munkatársa, aki „Victor Suvorov” álnéven 1985-től képviselte ezt a tézist. A Hitler-Sztálin-paktummal és a német-szovjet viszonytal kapcsolatos angol nyelvű történetírás vonatkozásában Geoffrey Roberts és Gabriel Gorodetsky izraeli történész műveire érdemes hivatkozni.

Továbbra is fehér folt a nemzetközi kortörténeti kutatásban a német és szovjet állások közvetlen együttműködése a felosztott Lengyelországban folytatott megszállási politikában. Elégképp köztudott, hogy a Wehrmacht a ma Fehéroroszországhoz tartozó Breszt város Vörös Hadseregnek való átadása során 1939. szeptember 22-én azokkal közös katonai parádét tartott Heinz Guderian és Szemjon M. Krivoszejn páncélos hadosztályparancsnokok vezetésével.

Sokkal kevésbé ismeretes a Gestapo megszállási határokon átnyúló együttműködése szovjet megfelelőjével, a belügyi népbiztosság belső titkosszolgálatával (az NKVD-vel). Roger Moorhouse, a *The Devil's Alliance. Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941*, c. aktuális mű szerzője ebben a tekintetben a lengyel politikai, katonai és közigazgatási elit kiirtásának közös céljára hivatkozik, valamint

a német „AB-Aktion” („Außerordentliche Befriedung”), amelynek során 6-8000 lengyelt gyilkoltak meg, időbeli egybeesésére mintegy 25 000 lengyel tiszt szovjetek általi lemészárlására Katynban és máshol a Szovjetunióban.

Fotókkal jól illusztrált ezen túlmenően a volt szovjet külügyi népbiztos, Makszim M. Litvinov és a helyettes NKVD-vezér, Ivan I. Maszlennyikov tábornok látogatása az ún. Főkormányzóságban, ahol a krakkói Wawelban Hans Frank főkörmányzóval és Arthur Seyss-Inquart SS-csoportfőnökkel valamint Zakopane üdülőhelyen a Tátrában a Krakkói körzet kormányzójával, Otto Wächterrel és magas rangú Gestapo- és SS-parancsnokokkal találkoztak egyeztető megbeszéléseken.

Hasonló szintű találkozásokra került sor 1940-ben is Krakkóban és Zakopanében, még korábban ezen kívül Brestben és Przemysl-ben, míg a Heinrich Himmler SS Reichsführer és Lavrentij P. Berija NKVD-főnök találkozásáról 1940 februárjában Kelet-Poroszországban a lengyel honi hadsereg szembeni fellépés koordinálására csak tanúvallomás van, aktákkal nem lehet bizonyítani. Ezen kívül megvolt még a német és osztrák kommunisták átadásának bejártott rutinja szovjet részről a német félnek a megszállt területek Lengyelországot keresztben átszelő demarkációs vonala mentén.

A Hitler-Sztálin-paktumban valamint a német-szovjet határ- és barátsági szerződésben 1939 szeptemberében elfogadott demarkációs vonalak mindmáig nemzetközi jogi jelentőséggel bírnak. Ezek képezik a határt Lengyelország és Ukrajna ill. Belarusz között, ami erősen rányomja bélyegét az érintett országok emlékezetkultúrájára.

Európai emlékezetkultúrák és aktuális viták

A Hitler-Sztálin-paktum emlékezetkultúrális és történelempolitikai dimenziói már a megnevezésében is megmutatkoznak, ami a paktum aláírása

óta időbeli és történelemregionális tekintetben is tanulságos változatosságot mutat. A paktum megnevezésének három fajtája különböztethető meg.

Az első úgy nevezi a paktumot, ahogy az aláíró államok maguk nevezték: *Német-szovjet megnevezési szerződés*. Ennek a megnevezésnek az alkalmazása megtalálható a diplomácia területén minden országban a második világháború kontextusában (1939–1947) az USA, Nagy-Britannia és Franciaország szignifikáns kivételével, ahol a sajtó egy része kritikus célzattal már használta a „német-szovjet-paktum” vagy a „Hitler-Sztálin-paktum” megnevezést. A hidegháború alatt (1947–1989) a paktum diplomáciai megnevezését már csak a Szovjetunióban és a Varsói Szerződés kelet-közép-európai országaiban használták. Szovjet részről ez egyrészt a paktum békés, defenzív, megnevezési szerződésként való értelmezését implikálta, másrészt a titkos záradék meglétének tagadását.

A paktum megnevezésének második típusa – *Molotov-Ribbentrop-paktum* – fordul elő jelenleg Kelet-Közép-Európában a leggyakrabban. A kelet-közép-európai politikai emigráció köreiből kezdtek használni 1939-től, ez felerősödik 1945/47 után. Ez a megjelölés a kelet-közép-európai és az orosz disszidensek körében a hidegháború éveitől egyenesen harci jelszóra fejlődött a kommunista rendszerrel és a Szovjetunióval szemben.

A „paktum” kifejezés itt nyelvi kifejeződése volt annak a követelésnek a disszidensek részéről a saját kormányuk és a Szovjetunió irányában, hogy bocsátkozzanak nyílt vitába a paktum motívumairól, ismerjék el a titkos záradék meglétét, és hozzák nyilvánosságra. A két állam részéről aláíró külügyminiszterrel való megnevezésével ez a típus köztes kategóriát képvisel a diplomáciailag korrekt és az ideológiai töltetű megnevezések közötti skálán, mivel sem a diktátorokat, sem a rezsimet nem nevezi meg közvetlenül.

A „német-szovjet megnevezési szerződés” mellett ma már csak az Oroszországi Föderáció, Ukrajna és Belarusz egyes köreiből tartanak ki, akik számára identitásteremtő „az 1941-1945-ös Nagy Honvédó Háború” emléke. Ezzel a periodizálással tudatosan figyelmen kívül hagyják a téma tárgyalásakor az ideológiai halálos ellenséggel kötött paktumot, a Lengyelországgal szembeni összehangolt katonai támadást, az ország közös megegyezéssel való felosztását és a Szovjetunó náci Németországnak nyújtott jelentős gazdasági segélynyújtását az 1939-1941-es években.

A paktum megnevezésének harmadik típusa – *Hitler-Sztálin-paktum* és *náci-szovjet-paktum* – a hidegháború produktuma a nyugatnémet és az angolszász történetírásban és publicisztikában. A Koselleck-féle értelemben véve ezek „aszimmetrikus fogalom pároknak” tekinthetők a „megnevezési szerződés” terminussal és a demokráciával mint rezsim-típussal. Ezek a fogalmak az aláíró országok, a „Harmadik Birodalom” és a Szovjetunió diktatórikus, totalitárius jellegét állítják a középpontba, és a német megnevezés, a „Hitler-Sztálin-paktum” ezt még külön is hangsúlyozza a két diktátorral való megszélyesítés révén. A titkos záradékban több kelet-közép-európai állam rovására történt területi megállapodásra való utalással kétségbe vonódik a „megnevezési szerződés” jelentéstartalma.

Speciális eset a paktumnak a kommunista rendszerrel szembeni lengyel ellenzék körében terjesztett megnevezése: „Lengyelország negyedik felosztásaként” – az 1772-es, 1793-as és 1795-ös orosz-porosz (-osztrák) felosztás után. Ez kilóg a paktum megnevezésének fogalomhasználati rendjére javasolt szisztémából, mivel Lengyelország felosztásaira utalva az évszázados orosz-lengyel, ill. porosz/német-lengyel konfliktusok történetére nyúl vissza. Ebben az olvasatban a Hitler-Sztálin-paktum csak ennek a konfliktustörténetnek a legújabb megjelenési formája, a sajátos ideológiai és politikai konstelláció háttérbe szorul.

A „Hitler-Sztálin-paktum”-nak mint az európai emlékezet egyik helyének súlyát és tartalmát egészen eltérő módokon mérik fel és értelmezik tehát Európa különböző részein. Európa nyugati felén és az USA-ban 1939. augusztus 23. mint Európa keleti fele felosztásának dátuma egy nemzetiszocialista és egy szovjet részre az állami történelmi emlékezetpolitikában és a nyilvános-civiltársadalmi emlékezetkultúrában úgyszólván nincs jelen. Főképpen a „Nagy Hármak” háborús szövetségének emléke, a Hitler-ellenes koalíció „Harmadik Birodalom”-mal szembeni közös harcának emléke, az 1944-es D-Day és az 1945-ös VE-Day, valamint a holocaust emléke.

Az újraegyesült Németországban is elhalványult a Hitler-Sztálin-paktum és Kelet-Közép-Európa 1939 és 1941 közötti közös német-szovjet leigázásának emléke, amire messzemenően ráakadtak az 1941 és 1945 közötti évek történései, azaz „a keleti megsemmisítő háború”, „Auschwitz”, a „bombázások”, „menekülés és elűzetés” és végül a „május 8”, mint a vereség szimbóluma, „összeomlás”, „megszállás”, „felosztás”, később aztán még a „felszabadulás” egy zsarnoki rezsimből és Németország nyugati részén a demokratizálás és a gazdasági újra felendülés.

1939 szeptembere a lengyel és a balti kollektív emlékezetben

Egészen más a helyzet Lengyelországban, a balti országokban és Közép-Európa keleti felének más részein: itt a Hitler-Sztálin-paktum centrális tájékoztató pont az állami, a pártpolitikai, médiákbeli, egyházi, civiltársadalmi, családi és egyéni emlékezetkultúra számára, a nemzeti függetlenség, politikai autonómia és kulturális kibontakozás rövid, csupán 1918-ban megindult „aranykora” végének kezdete.

Lengyel nézőpontból az 1939. szeptember elsejei német támadás és a szeptember 17-i szovjet bevonulás ugyanannak az éremnek a két oldala, egy „megkettőzött” idegen és kegyetlen megszálló rezsim kezdetét jelzi. És igen, a növekvő időbeli távolsággal lengyel szempontból a Vörös Hadsereg bevonulásának jelentősége növekszik a Wehrmacht rajtaütésszerű támadásához képest. Jerzy Kochanowski, lengyel kortörténész azt írta egy 2009-es cikkében arról, hogyan maradt meg a háború kitérésének emléke a lengyel emlékezetkultúrában közvetlenül a rendszerváltás utáni időszakban: „a második világháború lengyel történetének német aspektusa oly mértékben háttérbe szorult, hogy az embernek az lehet a benyomása, hogy a háború nem is 1939. szeptember elsején tört ki, hanem tizenhét nappal később.”

Hogy az 1939-ben megkezdődött megszállói terror az 1941-es év folyamán német-szovjetből tisztán németbe ment át, ebből a nézőpontból nem sokat nyom a latban. Egy másik lengyel kortörténész, Marek Kornat, a következőképpen írta le ezt a látásmódot: „Az eseményeknek ez a láncolata: Hitler-Sztálin-paktum – a német támadás és a szovjet agresszió –, lengyel állampolgárok tömeges deportálása a keleti területekről a Szovjetunióba –, lengyel katonatisztek legyilkolása Katynban és másutt –, úgy jelent meg, mint történelmi események egyetlen tragikus egymásutánja, ami mélyen beivódott a lengyelek kollektív emlékezetébe.”

De amikor katonailag fordult a kocka 1944-ben, amikor a Vörös Hadsereg kiszorította a nemzetiszocialista terror- és megszálló rezsimet, Lengyelországban ezt sem fogják fel igazi fordulatként. Valódi éles cezúrának a Nagy Hármak 1945 februári jaltai konferenciájának határozatait tekintik, amikor Lengyelországot hozzácsapták a szovjet uralom alá tartozó területekhez, és ennek folyamánként lengyel sztálinista diktatúrát vezettek be.

Kornat ezt a következő képletbe foglalta: „A Hitler-Sztálin-paktum, Katyn és Jalta a második világháború három legfontosabb emlékhelye Lengyelország számára – természetesen 1939 szeptembere és az 1944-es varsói felkelés mellett. A német-szovjet szerződés az alapja mindennek, ami azután jött. A lengyel emlékezetben a Hitler-Sztálin-paktum marad az az esemény, amivel a második világháború elkezdődött. [...]”, és ami a 45 évig tartó szovjet uralomhoz vezetett Lengyelországban, amit a nemzetiszocialista utáni „második megszálló rezsimként” fogtak fel.

A paktum „normalizálása” a mai orosz emlékezetpolitikában

Talán még ennél is negatívabb 1939. augusztus 23-a emléke a három balti országban, mivel ez a dátum itt nemcsak a kényszerszovjetizálás nyitányának számít, hanem egyúttal az önálló államiság hosszú évekre szóló elvesztésének is. Már önmagában is egy balti emlékhely a még a szovjet elnyomás alatt tartott tüntetések a Hitler-Sztálin-paktum mindenkorai évfordulóján a peresztrojka éveiben, 1987-88-ban és mindenekelőtt 1989-ben, az 50. évfordulón, amikor több mint egymillió észak- és litván ember alkotott egy 600 km-es évláncot Tallintól Rigán keresztül Vilniusig.

Az Oroszországi Föderációban és a FÁK más országaiban vagy elhallgatják a felosztásra vonatkozó szovjet-német szövetséget, vagy tekervényes módon relativizálják. A Szovjetunióban egészen 1988 augusztusáig tagadták a megnevezési szerződés titkos záradékának létét a „kölcsonör érdekszférák körülhatárolásával Kelet-Európában”, amíg Heino Arumäe észak-történész első ízben közzé nem tette a záradékról készült jegyzőkönyv teljes szövegét.

A következő év júliusában Mihail Gorbacsov, az akkori pártelnök elmozdult az addigi szovjet képletől, miszerint a jegyzőkönyv hitelessége nem bizonyított, és 1989. december 24-én a népképviselők kongresszusa eljutott a záradékról készült jegyzőkönyv létezésének és hitelességének elismeréséhez valamint tartalmának elítéléséhez.

Bár a szovjet levéltárak megnyitása Jelcin elnöksége alatt Lengyelország 1939 és 1941 közötti

bilaterálisan koordinált megszállásának önkritikusabb szemléletéhez vezetett, egyáltalán az olyan szovjet tömeggyilkosságok tematizálásához, mint a hadifogságba esett lengyel katonatisztek likvidálása 1940 tavaszán Katynban. Ez mindenestre alig csapódott le az új Oroszországi Föderáció továbbra is állami irányítás alatt álló emlékezetkultúrájában.

Általában a szovjet múlt és különösen Sztálin részleges rehabilitálása a Jelcint felváltó Vlagyimir Putyin alatt az alapja annak, hogy a Hitler-Sztálin-paktum – ahogy 1989 előtt – megint a szovjet biztonságpolitika merő taktikai húzásának számít, és olyan lépésnek, amelynek a nyugati hatalmak 1938-as müncheni *appeasement*-politikája miatt nem volt alternatívája.

Az orosz történetírás Putyin óta játszott ilyen retrográd szerepére különösen pikáns példa Alekszandr Csubarjan egyik szövege a München-Berlini Kortörténeti Intézet, az Orosz Tudományos Akadémia Világtörténelem Intézete és a Bundesarchiv 2014-ben kiadott közös kötetében.

Mint a 30-as és 40-es évek diplomáciatörténetének doyenje és a kötet egyik szerkesztője, amely nyilvánvalóan a Németország és Oroszország közötti újbóli közeledést van hivatva szolgálni, Csubarjan legfontosabb törekvése, hogy teljességgel helytelennek állítson be mindenfajta összehasonlítást a nemzetiszocialista Németország és a sztálinista Szovjetunió között. De nem kell a valóban kevésbé meggyőző totalitarizmuselméletet tovább koptatni ahhoz, hogy politikai és katonai partnerséget állapítsunk meg a Hitler-Sztálin-paktum aláírói között 1941 júniusáig. A közös kötet diszkreditálásával ér fel az egyik szerkesztője részéről, amikor Csubarjan utolsó mondata így hangzik: „A németországi náciizmus és a szovjetunióbeli politikai rendszer összehasonlítására irányuló törekvés még a mi történelemkönyvünk néhány cikkében is érezhető”.

Putyin legutóbbi megnyilatkozásai a Hitler-Sztálin-paktummal kapcsolatban fiatal történészekkel a tudományos akadémia égisze alatt 2014 novemberében folytatott beszélgetésben egészen különös figyelmet érdemelnek. Tovább folytatja a paktum „normalizálását” azzal, hogy arra hivatkozik, hogy az ilyesfajta egyezmények abban az időben hozzátartoztak a bevett külpolitikai gyakorlatához. A Krím-félsziget nemzetközi jogot sértő annektálásával és Ukrajna keleti felének titkos műveletek és orosz csapatok hibrid hadviselése útján való destabilizálásával a háttérben nem háríthatók el egykönnyen azok a félelmek Ukrajnában, de a balti államokban sem, hogy Moszkva jelenleg a 30-as évek végén állítólag bevett diplomáciai és nemzetközi jogi gyakorlatához csatlakozik, amely az állami szuverenitás gyengítésével definiált befolyási övezeteket.

Balarusz és Ukrajna hivatalos emlékezetkultúrája a Hitler-Sztálin-paktum vonatkozásában 2014 elejéig egy az egyben az Oroszországnak felelt meg –, olyan országoké tehát, amelyek területüket tekintve jelentősen profitáltak a Szovjetunió annak idején Berlin és Moszkva között kialakított, és 1944-ben aztán rekonstruált nyugati irányú kiterjesztéséből. Még az „arany szeptemberre” való cinikus szovjet utalás is megtalálható náluk

olykor – „arany” éppenséggel az 1939. szeptember 17-én Lengyelország keleti felének bekebelezése révén bekövetkezett területi expanzió miatt, amit „a kisebbségi jogaikban veszélyeztetett ukránok és fehéroroszkok védelmében hozott intézkedésnek”, sőt „újraegyesítésnek” is deklaráltak. Az ukrán esetben a Hitler-Sztálin-paktumra való utalás egyúttal egy olyan vitának is része, hogy vajon az emlékezetkultúrában, történelemtudományban és a tankönyvekben az 1941-től 1945-ig mindenekelőtt a mai Ukrajna területén folyt „Nagy Honvédő Háború” posztsovjét módosításon át ment elképzelését kell-e hirdetni – azzal, hogy most Ukrajna a szóban forgó hon, nem a Szovjetunió – vagy nem kéne-e inkább az 1939-ben megkezdődött „második világháborúról” beszélni, vagy éppen egy „német-szovjet háborúról”, amelyet Ukrajna területén vívtak, de aktív ukrán részvétel nélkül. Hogy Lembergnek és Czernowitznak az Ukrán SZSZK-hoz való csatolása 1939-ben Sztálin bűnös húzásaként értékelendő-e, vagy mégis inkább a nyugat-ukrán területek lengyel és román megszállás alóli felszabadításának, ennek a kérdésnek a végső megválaszolása a hivatalos Kijev részéről még várat magára.

A totalitarizmusok áldozatainak európai emléknapja

Nem is sejtett aktualitása lett a Hitler-Sztálin-paktumra való emlékezésnek összeurópai szinten az Európai Unió nyolc kelet-közép-európai országgal való bővítésével a 2004-es évben. Képviselők bevonulása az Európai Parlamentbe Észtországból, Lettországból, Litvániából, Lengyelországból, Csehországból, Szlovákiából, Magyarországról és Szlovéniából többéves alapvető vitát váltott ki a 20. század értelmezéséről. Annabelle Littoz-Monnet, genfi politológus a válaszonlat a „rég” EU és az új tagországok parlamentben képviselt történelempolitikusai között húzza meg, mint két álláspont között, amit a „holokauszt mint egyedülálló” és a „Hitler és Sztálin mint egyformán rossz” képlettel jelöl. Az Európai Parlament képviselőinek felelősségteljes és olykor heves vitái 2009-ben egy olyan kompromisszumhoz vezettek, amelyet „a totalitarizmus rossz” közös nevezőjének lehetne nevezni. „Az Európai Parlament 2009. április 2-i határozatában az európai lelkiismeretről és a totalitarizmusról” megerősítettek egy a parlament által már 2008-ban megfogalmazott felhívást arról, hogy legyen augusztus 23. „minden totalitárius és autoritárius rendszer áldozatainak európai szintű emléknapja”. Míg ezt az emléknapot Lengyelországban és a balti országokban minden évben megtartják, és Svédországban, Írországban és Máltán is visszhangra talál, nemcsak Franciaországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában, de még a Hitler-Sztálin-paktumot annak idején jegyző Németországban is figyelmen kívül hagyják.

KARÁDI ÉVA FORDÍTÁSA
© Dietmar Müller, Stefan Troebst, Transit
© Eurozine, 2015-05-08

Arvis Viguls

A könyv

*Sorra megérintem sebhelyeimet,
ez az egyetlen álruhám,
így aztán sose feledem, ki vagyok.
A keresztvetés tudománya már kipergett
fejemből –
ez az utolsó ceremóniám.*

*A legrégebbi a bal vállamon van,
ez a bimplóoltás bege,
kerek pecsét, mintha valaki
cigarettáját nyomta volna el ott.
Első keresztvésem.*

*Jó néhány vékony vágás nyoma
tíz ujjamon –
minden parancsolatra jut egy.
Gyerekkoromban szerettem a késeket.
Akkoriban más játékom nemigen akadt.*

*Azzal szórakoztam, hogy minden
otthon fellelhető szűrő-vágóeszközt
beleállítottam az asztallapba,
és nevet adtam nekik,
abogy gyerekeket szokás elnevezni.*

*A ló életkorát foga alapján lehet
megállapítani,
a kínok éveit pedig a sebhelyekből.
Most még elég fiatal vagyok.
Reménykedésre ad okot, hogy csomó
szabad hely maradt a testemen.*

LACKFI JÁNOS ÉS LACKFI MARGIT FORDÍTÁSAI